

in the conceptualization of the understanding of consciousness, intelligence, and the dilogy «genius-madnes». It can be said that in the XIX Century, the discovery of the pathological dimension of the psyche of great people was a kind of reflection of the global trend towards the democratization of social life.

“Homo genius”, is revealed in the creative act as a discoverer of meanings and universal ideas, as a reproducer of spiritual values and an observer of the truth of things, as a true creator. Genius is associated with intellectual abilities and creative productivity. Creativity is one of the highest, if not the highest, properties of the brain.

One of the most important functions of the human brain is consciousness. Consciousness became a subject of science literally in the last decade, before that it was only philosophized about. To see something by mentally that did not exist before in an altered state of consciousness can be recognized as a “phenomenon of enlightenment”. There are two hypotheses about this. The first: at the moment of enlightenment, the brain works as a perfect receiver. But then you must admit that the information came from outside – from outer space or from the fourth dimension, but this has not yet been scientifically proven. And we can say that the brain created ideal conditions for itself and “enlightened”.

The doctrine of “enlightenment” (ishrak) in the Middle Ages was initiated by Shihabuddin Suhrawardi, he developed the doctrine of intuitive knowledge of the Sufis. One of the most difficult problems in philosophy and biology is the subjectivity of sensory experience. Any experience unavailable to anyone except the subject who perceives it is a qualia. It can be said more simply that qualia is information that cannot be copied, digitized and transmitted due to the lack of relevant sensory experience. Solving the problem of qualia will bring humanity closer to the creation of a full-fledged artificial intelligence, it can bring us closer to the era of machines which can have feelings. We stand on the threshold of global evolutionism, which claims to create a new type of holistic knowledge about reality.

Keywords: “Homo genius”; genius-madness; cognitive disinhibition; intuitive; “enlightenment” phenomenon; consciousness; qualia; artificial intelligence.

Стаття надійшла до редколегії 20 червня 2024 року

УДК 37.013.42 : 343.8

DOI: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-2\(33\)-112-121](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-2(33)-112-121)

Доній Наталія,
м. Чернігів, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-7933-887X>

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДґРУНТЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Анотація.

Публікацію присвячено розкриттю ідейно-філософських основ пенітенціарної педагогіки, розгор-тання хвилі якої на межі XX–XXI ст. зумовлено трендом перегляду пенітенціарної ідеї у вітчизняній науці відповідно до вектора інтеграції в європейський соціальний простір і запиту на конструювання посттоталітарної світоглядної парадигми розуміння феномена покарання. Актуальність досліджен-ня полягає в тому, що фахівці-практики, виконуючи завдання з перевиховання та ресоціалізації осіб, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої системи та центрах пробачії, мають розумітися на світоглядно-філософському підґрунті вказаних процесів і усвідомлювати закладені в них ідеї задля досягнення соціально бажаного результату – повернення людини в соціальний простір із по-дальшим соціально прийнятним її співіснуванням.

Ключові слова: виховання; злочин; злочинець; засуджений; покарання; пенітенціарна педагогіка.

Людство має у своєму багажі значну кількість «вічних питань», до кола яких належить пи-тання і щодо злочину та покарання, і щодо шансу перетворення колишніх в’язнів на повноцін-них членів суспільства.

Останніми теоретики дедалі частіше звертають увагу на зміну поглядів щодо самої суті покарання та зазначають, що можна говорити про три основні історичні етапи (докласичний, класичний і посткласичний (новітній)), що репрезентують каральну, стримувальну та реабілітаційно-реінтеграційну парадигми покарання відповідно. Грунтуючись на такій диференціації, можемо констатувати, що визнання сутності в'язниці як місця де «спокутують гріхи» злочинці та особливостей відбування в ній покарань динамічно змінювалися й, відповідно, набули виразного дослідницького потенціалу, який дасть змогу побудувати наратив гуманізації покарання і зафіксувати момент зародження та особливості розвитку пенітенціарної педагогіки.

Будь-який досвід потребує всебічного осмислення, а застосування його найбільш доцільних і цивілізаційно-ефективних варіантів у практичній діяльності фахівцями, до кола яких належить і персонал Державної кримінально-виконавчої служби України, є запорукою успіху реалізації професійних завдань. З огляду на вищезазначене, **актуальність дослідження** полягає в з'ясуванні світоглядно-філософських основ пенітенціарної педагогіки, розгортання останньої хвилі якої зумовлено трендом перегляду пенітенціарної ідеї у вітчизняному просторі відповідно до вектора руху в європейське співтовариство та запиту на конструювання посттоталітарної світоглядної парадигми розуміння феномена покарання. Актуальність нашого дослідження також вбачаємо в тому, що персонал пенітенціарної системи, виконуючи завдання з перевиховання та ресоціалізації осіб, які відбувають покарання в її межах та персонал у центрах пробації, має знатися на світоглядно-філософському підґрунті вказаних процесів і розумітися на закладеній ідеї гуманізації задля досягнення соціально бажаного результату: повернення людини в соціальний простір із подальшим соціально-прийнятним її співіснуванням – це шанс зменшити кількість нових злочинів і потенційних жертв.

Засади пенітенціарної педагогіки, як і основи загальної педагогіки, можна побачити в працях видатних Любомудрів до-Просвітництва (Pre-Enlightenment), а саме: Геракліта, Сократа, Платона, Арістотеля, Томи Аквінського, Ніколи Макіавеллі, Томаса Гоббса та ін. Найбільш потужну ідейну базу для пенітенціарної педагогіки надали представники Просвітництва та пост-Просвітництва (Post Enlightenment): Ієремія Бентам, Чезаре Беккарія, Мішель Фуко та ін.

Серед вітчизняних дослідників пенітенціарної педагогіки яскраво виділяється постать Віктора Синьова, який у своїх дослідженнях сконцентрувався на зосередженні уваги теоретиків і практиків на обов'язковості гуманізації взаємин персоналу пенітенціарних установ і засуджених шляхом застосування принципів педагогіки співпраці, коріння якої – у глибині ідей, проголошених у часи Відродження, Просвітництва та пост-Просвітництва. До кола вітчизняних фахівців, які долучилися до розвитку пенітенціарної педагогіки, доцільно включити Марину Валуйську, Віктора Дрижака, Сергія Замулу, Сергія Скокова, Миколу Супруна, Олену Третьак, Станіслава Чабоненка та ін. Водночас можна констатувати відсутність дослідницького інтересу в українських Любомудрів щодо світоглядно-філософського підґрунтя пенітенціарної педагогіки, хоча такий інтерес фіксуємо в закордонних публікаціях і виданнях, зокрема в працях [9; 10].

Попри тенденцію до розгортання інтересу до пенітенціарної педагогіки у вітчизняному науковому просторі, її філософське підґрунтя майже не представлене в колі наукових розвідок, хоча з позиції аналізу поступальності ідей та уявлень виглядає доцільним і таким, що має практико-орієнтований потенціал. Так, корисність такої «археології ідей» на сучасному етапі функціонування українського громадянського суспільства бачимо в долученні до формування новітньої моделі побудови відносин у системі «суспільство – індивід, який вступив у конфлікт із законом», підставою якої вважаємо інтелектуальну спадщину видатних європейських і вітчизняних теоретиків і практиків.

Оглядова стаття заснована на вторинних джерелах, а тому основна *мета публікації* – на основі вивчення джерельної бази побудувати наратив і представити світоглядно-філософське підґрунтя пенітенціарної педагогіки. Науковці (наприклад, Оксана Капленко, Георгій Почепцов) зазначають, що наратив упорядковує модель світу та несе потенціал змін через реінтерпретацію ситуацій. Такий погляд на наратив актуалізує важливість дослідження факторів, які

детермінували зміни у світогляді щодо доцільності / недоцільності докладання зусиль до повернення осіб, які скоїли злочин до соціального простору.

Виклад основного матеріалу дослідження розпочнемо з того, що завжди треба пам'ятати, що і система покарань загалом, і конкретно пенітенціарна педагогіка завжди тісно залежали від політичних, соціальних та економічних ситуацій і були включені в різного роду соціальні дебати. Одним із дебатованих питань є рецидивна поведінка. Багато хто вважає, що злочинці насправді ніколи не змінюються, навіть після багатьох років власної тюремної історії та соціальних зусиль з їхнього виправлення. Основою подібної впевненості часто є одне-єдине порушення одного колишнього в'язня, адже саме воно стає субстратом для закріплення стереотипу-пояснення «леопард ніколи не втрачає своїх плям» [15]. Таке просте, але доволі вітальне пояснення на даний час продовжує визначати аргументацію щодо неефективності докладання зусиль до зміни прокримінального мислення у певної групи індивідів. Можна припустити, що біологізаторське пояснення незмінності поведінки стало наслідком тисячолітнього досвіду, який людство отримало при намаганні вирішити питання злочинності та результативності покарання.

Однак, усе ж маємо відслідкувати час появи ідеї щодо доцільності й ефективності виховного впливу на осіб, які мають конфлікт із соціальними нормами і законом, на противагу ідеї категоричного виключення (фізичного або соціального) таких індивідів із соціального кола. Розпочнемо з аналізу найдавніших часів щодо практики покарання та зазначимо, що в докласичну добу вважалося, що людина за своєю природою проста, її дії контролюються надприродною силою, а люди вчиняють злочини через вплив якогось зовнішнього духу, з часом номінованого демоном/дияволом. Поклоніння, жертвопринесення чи випробування водою або вогнем (як вирок) зазвичай призначалися для визначення варіанту цього духу. І як результат – за часів панування теорії одержимості злим духом, загальноприйнятою формою покарання було або вигнання цього духа, або страта правопорушника [4, С. 391–395], що могло мати варіант суду боєм. Професор Ганс Оппенгеймер резюмуючи містично-релігійне підґрунтя первісного покарання, зазначав: «Первісне покарання застосовується або для того, щоб прибрати пляму бруду з суспільства, або для того, щоб завадити надприродній істоті помститися племені. Його метою в будь-якому випадку була спокута, але не спокута заради неї самої, а лише заради утилітарної складової» [4, С. 395]. Отже, утилітарна основа не передбачала на той час корисності для особи та її перевиховання, адже корисність розглядалася виключно в соціальному плані.

Можемо констатувати, що після появи моральних норм докласична система покарання стала ґрунтуватися на правилі сакральної справедливості – *Lex talionis*, за яким мала бути рівна міра покарання за злочин, що було скоєно першою стороною: «І кожен, коли зробить ваду своєму ближньому, – як хто зробив, так буде зроблено йому: зламання за зламання, око за око, зуб за зуба, – яку ваду зробить хто кому, така буде зроблена» (Левіт 24:19, 24:20) [1, С. 164]. Звісно, з погляду цивілізаційного розвитку людства, принцип «око за око» – це така собі позитивна негативність. Однак, якщо порівнювати з кровною помстою, то його можна визнати маркером впливу морального начала на розуміння, що взаємне кровопролиття може тривати до моменту повного зникнення одного з ворогуючих родів, а також маркером, який продемонстрував, що соціум і держава перебрали на себе судові та каральні функції, а отже, набули необхідної для свого існування сили.

Публічні покарання мали справити на спостерігачів ефект перевиховання та огиди до скоєння злочину, а також носили театральнорозважальний характер. Епоха феодалізму, на яку припала чи не найбільша кількість публічних страт, стала розквітом доби «помсти держави» у формі тілесних покарань злочинців, через що демонструвалась влада над тілом, а також розшарованість суспільства на звичайних людей і тих, хто править правосуддя. Однак застосування подібних заходів лише посилювало криміналізацію суспільства та детермінувало соціальну напруженість. Водночас існувала і протилежна позиція, яка ще з найдавніших часів поступово набувала сили та аргументації на самозахист: суспільство намагалося розв'язати проблему злочину і покарання шляхом посилення запобіжні заходи.

Проте практика жорстоких покарань і довільних правових кодексів почала зменшуватися лише в середині XVIII ст., з початком класичного періоду, який історики називають епохою Просвітництва і який став значним зрушенням у тому, як люди стали дивитися на світ та своє місце в ньому. Для мислителів цієї Епохи саме Просвітництво було не історичним періодом, а процесом соціального, психологічного чи духовного розвитку, не прив'язаного до часу чи місця. Зокрема Іммануїл Кант визначив «просвітництво» як звільнення людства від незрілості: «Незрілість – це нездатність використовувати власне розуміння без керівництва іншого» [2]. Він ототожнював просвітництво з процесом самостійного мислення, використання власних інтелектуальних здібностей і покладання на них у визначенні того, у що вірити та як діяти, а відтак, надав суб'єкту активності та незалежності дій. Таке ототожнення фактично ілюструє ту трансформацію, яка відбулася в світоглядному плані щодо розуміння відповідальності за злочин: замість того, щоб тлумачити злочин як наслідок демонічної сили, доцільно вести мову про людину, яка вчиняє злочин за своєю волею та раціональним мисленням.

Отримавши певний поштовх до роздумів завдяки трактату Чезаре Беккарія «Про злочини і покарання» [5] та через розгортання економічної сфери, яка вимагала виробничих сил та ресурсів, а також привчала до рахування коштів, які витрачаються, влада і держави дедалі більше уваги стали приділяти реформуванню пенітенціарної системи та прийняттю відповідних законів і правил щодо призначення покарань. З'явилося розуміння, що держава та суспільство мають створити особливі механізми соціальної реабілітації злочинця, до яких, по-перше, належать інститути, які забезпечують набуття професійних навичок, по-друге, має відбутися зміна соціальних стереотипів, що стосуються особистості злочинця та злочину. Отже, наслідком стало те, що під час винесення вироку варварські методи покарання були практично скасовані та призначалося рівне покарання всім, хто вчинив один і той самий злочин.

Саме за такої світоглядної ситуації сформувалася концепція покарання Джеремі Бентама [7]. Спочатку він спирався на сучасні для нього дискусії про покарання, однак у подальшому пішов у радикально іншому напрямі пояснення покарання, яке різко контрастувало з поняттям «помсти держави», на яке покладалося чимало урядів Європи. Індивідуальна людська мотивація, на думку мислителя, відіграє першорядну роль у процесі повторного підтвердження цінності правових систем як засобу забезпечення справедливого ставлення та безпеки для всього соціального тіла. Утилітарний погляд Бентама на покарання, на який вплинув і Беккарія, визначив джерела мотивації як ключ до розуміння того, що бере участь у заохоченні законослухняної поведінки. На думку Бентама, під час призначення покарання треба розуміти, що спонукає людину до образи суспільства/злочину і як можна запобігти таким образам. Показуючи складнощі й тонкощі, що необхідні для визнання індивідуальних обставин і чутливості, Бентам наголошував на провідній ролі законодавства як гаранта безпеки та добробуту особи. Ті, хто серйозно образив суспільство, мають бути покарані, по-перше, для користі суспільства, проти якого вони виявили бажання образити, по-друге, для власної користі, яка походить від можливості змін/реформ. Найважливішим стало бачення, що покарання мало забезпечувати різну відповідальність як реакцію на неоднакову кількість лиха, спричиненого правопорушеннями [7, С. 175]. Шлях «реформи» для людини можна прокласти як покаранням, так і винагородою. У разі ув'язнення, наприклад, люди звикають до нового розпорядку і діяльності, що розроблені з метою підготовки їх до «виживання» в промисловому середовищі. Особи, які будуть покарані таким чином, отримають винагороду, якщо влада визнає їхню поведінку необразливою – матимуть професію, якою зможуть у подальшому не образити суспільство.

Окрім вказаного, Бентам також розпочав розмову про загальну профілактику злочинів. Так, у своїх більш пізніх міркуваннях про ув'язнення, Бентам пропонує засоби стримування як варіант профілактики та прийом зміни мотивації правопорушників, щоб їхня поведінка могла узгоджуватися з суспільними та законодавчими нормами. За це його серйозно критикували, однак можемо констатувати, що багато з того, про що він говорив, особливо в термінах «настроїв» і «намірів» правопорушників, стало однією з детермінант поширення пенітенціарної педагогіки.

Повертаючись до інтелектуального середовища Просвітництва зазначимо, що саме його представники першими наполягли на тому, що людина має свободу волі: вона може обирати законні чи незаконні засоби, щоб отримати бажане, і страх покарання може утримати її від скоєння злочину. Правослухняна поведінка зовсім не означає чистоту розуму: можна змусити людину шляхом фізичного та морального тиску дотримуватися будь-яких встановлених соціальних правил, проте, якщо ця людина не розуміє мети дотримання цих правил і якщо ця мета для неї не є особистою цінністю, то в такому випадку суспільство буде спостерігати лише форму без потрібного змісту. Таким чином, профілактика і перевиховання – це насамперед зміна внутрішніх поглядів, а не лише зовнішньої поведінки.

Розум, який допускає злочин, незалежно від поведінки, обов'язково схильний до порушення моральної чи суспільної норми. І якщо злочин скоєно як акт вільного вибору людини, то перевиховання може здійснитися лише як зміна розуму, що найчастіше позначають категорією «метаноя», яку розуміють як «каяття» та характеризують якісною зміною поведінки та всього життя людини. У цьому випадку різко знижується ймовірність порушення кримінального законодавства з корисливою метою, оскільки вже не суспільство говорить людині про неприпустимість злочину, а людина власним розумом усвідомлює це. Саме такий підхід запропонував англійський юрист Джон Говард (1726–1790), який уперше ввів у науковий дискурс поняття «пенітенціарний заклад» і розробив теорію «каяття» злочинця через застосування виховного впливу [6]. Згідно з концепцією Говарда, ув'язнених привчали до праведного способу думок, роздумів про Бога, розуміння відмінностей між добром і злом. Через таке переосмислення та каяття щодо скоєного суспільство розділяло з державою функцію контролю поведінки і робило невдоволення та страждання від покарання сильнішими за задоволення від злочинної вигоди.

Отже, основне припущення класичного періоду, за якого з'явилася ідея доцільності пенітенціарної педагогіки, полягало в тому, що люди приймають рішення вчиняти злочини після оцінки наслідків своїх дій, а ідея покарання має бути справедливою та раціональною і сприяти досягненню таких цілей: 1) через застосування ряду заходів і методів утримати правопорушника від повторного скоєння злочинів; 2) подати приклад іншим, щоб утримати та запобігти вчиненню ними злочинів або правопорушень.

Від класичного періоду до позитивного періоду передумов розвитку реформаторських пенітенціарних стратегій було дві. По-перше, став надзвичайно сильним соціально-економічний стимул, породжений промисловою революцією і як наслідок – зростаючою потребою в робочій силі. Це надало усвідомлення корисності реінтеграції правопорушників у суспільство, а не їх ексклюзію з кола соціальних і виробничих ресурсів суворими вироками. По-друге, відбулося розгортання позитивних наук про людину, згідно з якими злочинна поведінка детермінована соціально-психологічними факторами. За доби позитивізму в пенітенціарної педагогіки також почала домінувати ідея-позиція, що покарання має відповідати особі злочинця. Людина має бути засуджена залежно від чинників, які спонукали її вчинити злочин, а не залежно від тяжкості злочину. На думку позитивістів, безглуздо засуджувати всіх людей, причетних до збройного пограбування, до однакового терміну, оскільки мотиваційна модель для кожної людини буде різною [13, С. 14]. Також через поширення кримінальної антропології Чезаре Ломброзо і більш складної та розгалуженої типології причин злочинів і типів злочинних особистостей Енріко Феррі відбувся перегляд сутності реабілітації через її поєднання з психотерапевтичними методами та допомогою в таких обставинах, як залежність, борги та безробіття [10, С. 28]. Таким чином, замість усвідомлення рівності покарання для всіх, і через це сильного стримувального ефекту від нього, представники цієї епохи акцентували на доцільності заміни покарання впровадженням методів терапії для злочинців з урахуванням обставин, що пов'язані зі злочинном. Згідно з новим баченням, кожен злочинець отримуватиме індивідуальну соціальну терапію відповідно до його власних психологічних і соціальних потреб. Термін перебування у в'язниці, визначатиметься не скоєним злочином, а часом, необхідним для адаптації та реабілітації людини.

Однак, можемо констатувати, що гарна ідея не знайшла практичного підтвердження, індикаторами чого є міркування видатних діячів того часу. Так, у 1842 р. відомий англійський письменник Чарльз Дікенс відвідав Східну державну пенітенціарну установу у Філадельфії (США). У своїх есе він розмірковував про пенітенціарну систему, революційно нову форму – одиночне ув'язнення. Дікенс зазначав, що «його наслідки є жорстокими та неправильними» [8, с. 69], бо таке ув'язнення «приводить розум у стан відмирання, що робить його непридатним для грубого контакту та напруженої дії у світі» [там само], але водночас виказував переконання, що «його наміри є добрими, гуманними та призначеними для виправлення» [8, с. 76]. Нині вже можна констатувати, що система одиночного ув'язнення здебільшого визнається за форму знущання і катування, аніж є формою педагогічного впливу, а отже, її результативність – дуже сумнівна.

Таким чином, переорієнтацію на реабілітацію та ресоціалізацію правопорушників ми чітко можемо пов'язати з позитивізмом, який виходив із впевненості щодо можливості змін і покращень через застосування наукового підходу до поведінки людини, а також із визнання важливості розвитку такої інституції як соціальна інженерія [10].

У XX ст. потужності світоглядно-філософському підґрунтя пенітенціарної педагогіки додав доробок Мішеля Фуко. Він зауважував, що протягом XVII–XIX ст. сформувався новий патерн суспільного договору – суспільство несе загальну функцію покарання, яке застосовується до всіх його елементів, що більшою чи меншою мірою залежить від рівня проступку [11]. Науковець зазначив, що позбавлення волі (як основної людської потреби на рівні інстинктів) є найбільшою формою покарання, яка болюча для всіх, бо метод штрафу (як санкція для багатьох осіб) не несе такої результативності. Покарання обмеженням волі через перебування у в'язниці має демонструвати, яким деструктивним елементом є злочин, що негативно впливає як на фігурантів справи, так і на суспільне благо загалом, адже в'язниця позбавляє життя найціннішого ресурсу – часу, яким розплачується індивід за злочин. Фуко, долучаючись до представників соціалістичної концепції, був переконаний, що завдяки в'язниці злочин набув економічної складової й був встановлений зв'язок між часом відбування покарання та видом правопорушення, ступінь тяжкості якого вимірюється втраченим часом життя.

На думку Фуко, ув'язнення завжди є індивідуалізованим (диференційованим) і дієвим механізмом. Диференційованість ув'язнення своїм лакмусом має варіативність, яка залежить від того, ким є особа: засудженим або підозрюваним, дрібним шахраєм або рецидивістом. Це продукує розгортання різних за організацією та поставленою метою типів пенітенціарних установ (арештний дім, виправна колонія, виправний центр, слідчий ізолятор тощо), які є «простором між двома світами» місцем «для індивідуальної трансформації, здатним повернути державі втраченого суб'єкта» [11, С. 123]. «Дієвість» в'язниці ґрунтується на її ролі механізму для соціально затребуваного перетворення індивідів. Хоча головною метою покарання є спокутування провини та каяття, воно також націлене на виправлення винного: «законне покарання покладається на діяння; каральна техніка на життя. Отже, цій каральній техніці належить відтворити всі мерзенні деталі життя у формі знання, заповнити прогалини цього знання та діяти відповідно до нього за допомогою практики примусу. Це біографічне знання і техніка корекції індивідуальних життів. Нагляд за правопорушником має повертати його не лише до обставин, а й до причин злочину; індивід має шукати історію свого життя з потрібної позиції – психології, соціального становища та виховання» [11, с. 252].

Пенітенціарна педагогіка взяла на озброєння бачення Фуко щодо в'язниці як інституції, що несе корекційне навантаження й зараз може номінуватися «підприємством зі зміни індивідів», у якому реалізується технологія перевиховання індивідів через позбавлення волі. Як зазначив Фуко, в'язниця виступає першокласним дисциплінарним апаратом у декількох аспектах, адже відповідає за такі різні сторони життя індивіда, як: поведінка, емоції, схильності, стимулювання до праці, моральний стан. Одним із засобів перевиховання осіб, які потрапили за вироком до місця несвободи, є їхня ізоляція від зовнішнього світу, від обставин, що детермінували до злочину. «Це робить покарання не лише індивідуальним, а індивідуалізованим» [3, С. 21],

а отже, і більш ефективним. Оскільки ізоляція від зовнішнього світу сприяє рефлексуванню щодо власного життя та докорам сумління за вчинений проступок, вона є позитивним елементом перевиховання індивіда. «Закинутий у самотність засуджений, залишившись наодинці зі своїм злочином, розмірковує, він вчиться ненавидіти його, якщо його душа ще не притуплена злом» [11, с. 237]. Такий засуджений, фактично включений у педагогічний процес виховання і перевиховання з окремим акцентом на самовихованні.

Поширення психологізації в соціальному просторі другої половини ХХ ст. вплинуло і на пенітенціарну педагогіку. Нині більшість в'язниць у світі мають або тюремну (опікунську), або клінічну модель впливу, встановлюючи відповідно дихотомію представник персоналу в'язниці/ув'язнений або лікар/пацієнт. Обидві моделі є автократичними. Відповідно до цих моделей, персонал пенітенціарних установ контролює ув'язнених, а лікарі та соціальні працівники їх лікують. Однак, як зазначив Пауло Фрейре, ані тюремна (опікунська), ані клінічна моделі не призводять до тих суттєвих змін, які очікуються від педагогічного впливу на перцепієнтів/пацієнтів [12]. Дедалі частіше, коли йдеться про новітнє світоглядно-філософське підґрунтя пенітенціарної педагогіки, спостерігаємо відсилку до трьох фундаментальних і взаємопов'язаних принципів сучасної філософії пенітенціарної системи західного зразка. Вони згадуються у зв'язку з публікаціями Вільяма Ренцманна: нормалізація, відкритість і відповідальність [14, С. 6]. Нормалізація передбачає максимальне наближення тюремного життя до нормального зовнішнього життя. Це альтернатива ставленню до ув'язнених як до «чумних», яке лише гарантує, що вони дійсно стануть чумою. Принцип відкритості протидіє негативним ефектам тотального інституту. Принцип відповідальності, або самоуправління, виходить за рамки традиційного патерналістського (опікунського) підходу до в'язниці до надання «готельних» послуг: у Данії в'язні беруть на себе відповідальність за приготування їжі для себе, прання та навіть лікування.

Основою цих принципів є усвідомлення, що жодна пенітенціарна система не може бути відокремлена від соціальної реальності, яка її оточує. Умови ув'язнених мають більш-менш відображати умови пересічних громадян. Наприклад, закономірно, що економічне становище країни визначає зовнішній вигляд її в'язниць. Так само очевидно, що соціальна, освітня та загальна культурна позиції країни будуть впливати на можливості реабілітації та умови, які пропонуються ув'язненим, адже «поводження з ув'язненими є одним із проявів соціально-культурного рівня країни» [16]. Більш доцільно все ж організовуючи систему соціальної терапії, перевиховання, реабілітації та ресоціалізації в рамках виправних установ брати за основу ідеї, закладені в Європейські пенітенціарні правила. Ці правила є виразником новітньої світоглядно-філософської основи пенітенціарної педагогіки.

На нашу думку, сьогодні світоглядно-філософське підґрунтя пенітенціарної педагогіки – це фактично філософія педагогіки соціальної вітальності чи авітальності (соціальної смерті). Головна ідея цієї філософії: якщо бодай один ув'язнений стане відповідальним членом суспільства і зробить свій внесок у безпеку і комфортність соціального простору, то цим самим потенційно зменшиться як кількість нових злочинів, так і кількість їхніх потенційних жертв, що для правопорушника буде означати цілісне життя, нові та позитивні відносини, відчуття миру та причетності, а також нову самоефективність, а в іншому випадку – його очікує соціальна смерть.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що з'ясування світоглядно-філософського підґрунтя пенітенціарної педагогіки дало нам змогу відслідкувати основні «точки біфуркації» щодо усвідомлення факту на рівні окремих науковців та на рівні влади і держав. Проблема злочинності неможливо розв'язати застосуванням жорстокості до злочинця, а варто зосередитися на його перевихованні та терапії/ресоціалізації. Окрім того, можемо зазначити, що підсумком цієї публікації стало накреслення наративу світоглядно-філософського підґрунтя пенітенціарної педагогіки, який має потенціал для подальших теоретичних досліджень і має праксеологічну цінність для вітчизняних практиків. Ідея гуманізації покарання, яка є центральною в новітній пенітенціарній педагогіці, надає можливість сподіватися на досягнення соціально бажаного результату – повернення людини в соціальний простір із подальшим соціально прийнятним її співіснуванням.

Це дозволить отримати суспільству такий важливий виробничий ресурс і потенційно зменшить кількість нових злочинів та їх потенційних жертв. Проте, не варто забувати, що важливе значення в процесі перевиховання злочинця відіграє реабілітаційний період, під час якого він має знову адаптуватися до нормальних умов життя та ресоціалізуватися й, у підсумку, знайти себе власне місце в соціоекономічному просторі сучасності.

Використані літературні джерела

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена / пер. І. Отієнка; вид. ювілейне з нагоди тисячоліття християнства в Україні 988–1988. – Б/м : Українське Біблійне товариство, 1988. – 1528 с.
2. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? [З нім. перекл. Магдалина Ласло-Куцюк] / І. Кант // Всесвіт. – 1989. – № 4. – С. 135–138. URL: <https://vpered.wordpress.com/2019/07/04/kant-erklarung/>.
3. Співак В. Пенітенціарна проблематика у філософській спадщині Мішеля Фуко / В. Співак // Науковий вісник Сіверщини. – 2019. – № 1 (6). – С. 17–24. (Серія: Право).
4. Barnes H. El. New Horizons in Criminology: The American Crime Problem / H. El. Barnes, N. K. Teeters. – New York : Prentice-Hall, Inc. 1943. – 1069 p. – URL: <https://archive.org/details/newhorizonsincrim02edbarn/page/n3/mode/2up>.
5. Beccaria C. On Crimes And Punishments / C. Beccaria; Translated, with Notes & Introduction, by David Young. – Hackett Publishing, 1986. – 129 p.
6. Beken T. V. The Role of Prison in Europe: Travelling in the Footsteps of John Howard / T. V. Beken // Palgrave Studies in Prisons and Penology. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2016. – 243 p.
7. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation / J. Bentham. – Oxford : Clarendon Press, 1907. – 456 p. – URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/bentham-an-introduction-to-the-principles-of-morals-and-legislation>.
8. Dickens Ch. American Notes for General Circulation / Ch. Dickens. – London : Chapman & Hall, 1855. – 198 p. – URL: <https://archive.org/details/dli.ministry.00223/page/n5/mode/2up>.
9. Histories and Philosophies of Carceral Education: Aims, Contradictions, Promises and Problems / M. K. Harmes, B. Harmes, M. A. Harmes (ed.). – Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2022. – 276 p. – URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-86830-7>.
10. Hudson B. A. Understanding Justice: An Introduction to Ideas, Perspectives and Controversies in Modern Penal Theory / B. A. Hudson. – Philadelphia : Open University Press, Buckingham, 1996. – 188 p.
11. Foucault M. Discipline and Punishment: The Birth of the Prison / M. Foucault; Transl. from the French by Alan Sheridan. – New York : Vintage Books A Division of Random House, Inc., 1995. – 353 p.
12. Freire P. Pedagogy of the oppressed / P. Freire; transl. by Myra Bergman Ramos; introduction by Donaldo Macedo 30th anniversary ed. – New York : The Continuum International Publishing Group Inc., 2000. – 181 p.
13. Jeffery C. R. Pioneers in Criminology: The Historical Development of Criminology / C. R. Jeffery // The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science. – 1959. – Vol. 50. – No. 1 (May–June). – P. 3–19.
14. Rentzmann W. Cornerstones in a modern treatment philosophy: normalisation, openness and responsibility / W. Rentzmann // Prison information bulletin. – 1992. – No. 16 (June). – P. 6–12.
15. Stommel J. Correctional Pedagogy: Prison Reform and Life-or-Death Learning / J. Stommel // Critical Digital Pedagogy. – URL: <https://pressbooks.pub/cdpcollection/chapter/correctional-pedagogy-prison-reform-and-life-or-death-learning/>.
16. Wooldredge J. Prison Culture, Management, and In-Prison Violence / J. Wooldredge // Annual Review of Criminology. – 2020. – No. 3. – P. 165–188. – URL: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-criminol-011419-041359>.

References

1. (1988). Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho zapovitu: iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena [The Bible or the Books of the Holy Scriptures of the Old and

New Testaments: newly translated from the ancient Hebrew and Greek languages into Ukrainian]. 1528 p. [in Ukrainian].

2. Kant, I. (1989). Vidpovid na pytannia: shcho take prosvitnytstvo? [Answer to the question: what is enlightenment?]. *Vsesvit*. No. 4. P. 135–138. Retrieved from: <https://vpered.wordpress.com/2019/07/04/kant-erklarung/> [in Ukrainian].

3. Spivak, V. (2019). Penitentsiarna problematyka u filosofskii spadshchyni Mishelia Fuko [Penitentiary problems in the philosophical heritage of Michel Foucault]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny*. No. 1 (6). P. 17–24. [in Ukrainian].

4. Barnes, H. El., & Teeters, N. K. (1943). *New Horizons In Criminology: The American Crime Problem*. New York. 1069 p. Retrieved from: <https://archive.org/details/newhorizonsincrim02edbarn/page/n3/mode/2up>.

5. Beccaria, C.; David Young (Transl.) (1986). *On Crimes And Punishments*. Hackett Publishing. 129 p.

6. Beken, T. V. (2016). *The Role of Prison in Europe: Travelling in the Footsteps of John Howard*. *Palgrave Studies in Prisons and Penology*. Basingstoke, 243 p.

7. Bentham, J. (1907). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford, 456 p. Retrieved from: <https://oll.libertyfund.org/titles/bentham-an-introduction-to-the-principles-of-morals-and-legislation>.

8. Dickens, Ch. (1855). *American Notes for General Circulation*. London, 198 p. Retrieved from: <https://archive.org/details/dli.ministry.00223/page/n5/mode/2up>.

9. Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan; Harmes M. K., Harmes, B. & Harmes, M. A. (Ed.). (2022). *Histories and Philosophies of Carceral Education: Aims, Contradictions, Promises and Problems*. 276 p. Retrieved from: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-86830-7>.

10. Hudson, B. A. (1996). *Understanding Justice: An Introduction to Ideas, Perspectives and Controversies in Modern Penal Theory*. Philadelphia, Buckingham. 188 p.

11. Foucault, M. (1995). *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*, Translated from the French by Alan Sheridan. New York. 353 p.

12. Freire, P.; Myra Bergman Ramos (transl.); Donaldo Macedo (ed.) (2000). *Pedagogy of the oppressed*. New York. 181 p.

13. Jeffery, C. R. (1959). *Pioneers in Criminology: The Historical Development of Criminology*. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*. Vol. 50, No. 1 (May–June). P. 3–19.

14. Rentzmann, W. (1992). Cornerstones in a modern treatment philosophy: normalisation, openness and responsibility. *Prison information bulletin*. No. 16 (June). P. 6–12.

15. Stommel, J. *Correctional Pedagogy: Prison Reform and Life-or-Death Learning*. *Critical Digital Pedagogy*. Retrieved from: <https://pressbooks.pub/cdpcollection/chapter/correctional-pedagogy-prison-reform-and-life-or-death-learning/>.

16. Wooldredge, J. (2020). Prison Culture, Management, and In-Prison Violence. *Annual Review of Criminology*. No. 3. P. 165–188. Retrieved from: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-criminol-011419-041359>.

Donii Nataliia

PENITENTIARY PEDAGOGY: WORLDVIEW AND PHILOSOPHICAL BASES

Summary.

The manuscript reveals the ideological and philosophical bases of penitentiary pedagogy, the latest wave of which has emerged due to the trend of revisiting the penitentiary concept within domestic science. This shift aligns with the trajectory towards integration into the European space and the demand for constructing a post-totalitarian worldview paradigm to understand the phenomenon of punishment.

The relevance of this study lies in the fact that professionals working on the re-education and resocialization of individuals serving sentences in penitentiary institutions must comprehend the worldview and philosophical bases of these processes. They must know the embedded ideas to achieve a socially desirable outcome – returning the individual to society for socially acceptable coexistence.

This manuscript reviews secondary sources; therefore, the primary goal is to construct a narrative and present penitentiary pedagogy's worldview and philosophical foundations based on the analyzed source material.

Summing up, it can be stated that the clarification of the worldview and philosophical bases of penitentiary pedagogy allowed us to trace the key “bifurcation points” regarding the realization at both the individual scholar and government levels that crime cannot be solved through cruelty towards the offender. Instead, the focus should be on their re-education and resocialization. Furthermore, this study outlines the narrative of penitentiary pedagogy’s worldview and philosophical foundations, which hold potential for further theoretical research and have praxeological value for national practitioners. Humanizing punishment, central to modern penitentiary pedagogy, gives hope for achieving the socially desired result – the reintegration of individuals into society, making them valuable social resources and potentially reducing the number of future crimes and their victims. However, it is essential to remember that the rehabilitation period, during which the offender must readapt to normal living conditions and resocialise, plays a pivotal role in re-education.

Keywords: education; crime; criminal; convict; punishment; penitentiary pedagogy.

Стаття надійшла до редколегії 25 жовтня 2024 року

УДК 212.37.161

DOI: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-2\(33\)-121-131](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-2(33)-121-131)

Ліпін Микола,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-0940-088X>

ОБДАРОВАНІСТЬ ЯК ЗДАТНІСТЬ БУТИ ІНШИМ

Анотація.

Статтю присвячено дослідженню обдарованості як здатності бути Іншим і виходити за межі власного «Я». Доведено, що в основі обдарованості лежить творча сила розвиненої уяви, яка є фундаментальною складовою людської свідомості. У статті розкрито інтерсуб’єктивну природу творчості та її залежність від взаємодії з іншими людьми як суб’єктами співтворчості. Зроблено припущення, що обдарованість – це творчість, яка стала звичкою.

Природа продуктивної уяви та творчості визначається інтерсуб’єктивністю. У здатності бути Іншим обдарованість виявляє всезагальну сутність людського буття, яке може пристосовуватися до сенсу нових ситуацій, а не нав’язувати їм засвоєні раніше стереотипи поведінки. Такий «дар» стає основою повсякденної діяльності, формує ставлення до світу й трансформується в рушійну силу характеру людини, у її звичку. У цьому сенсі обдарованість – це творчість, що інтегрувалася в повсякденність і стала її органічною частиною.

Ключові слова: обдарованість; творчість; уява; освіта; Інший; чужий; здібності; особистість.

Сьогодні обдарованість досі сприймається як явище, що виходить за межі звичайного, як щось інше й навіть чуже для повсякденної реальності більшості людей. Водночас у сучасному світі дедалі відчутнішою стає потреба досягнути природу обдарованості, опанувати її, зробити її передбачуваною та керованою. Звернення до цієї проблеми вимагає не лише осмислення системи освіти, а й переосмислення самої людини, її сутності та можливостей. У світі, де система освіти занурена в глибоку кризу [9], а людина дедалі більше «розчиняється» у надіндивідуальних структурах, обдарованість постає як одночасно виклик і завдання. Чи можливо знайти відповіді на це питання, зберігши унікальність обдарованої особистості, інтегруючи її в складну динаміку сучасного суспільства?

Інтерес до обдарованості дедалі більше підживлюється сподіваннями, що вона може стати ключем до вирішення різноманітних соціально-економічних викликів. У цьому контексті обдарованість постає як унікальний і водночас дефіцитний ресурс, цінність якого зумовлена